
Wokół *Nowoczesności i Zagłady* – inspiracje i krytyka po trzech dekadach

Marcin Starnawski

Abstrakt: Artykuł omawia główne tezy książki Zygmunta Baumana *Nowoczesność i Zagłada*, konteksty jej powstania oraz wczesną krytyczną recepcję w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Jako wprowadzenie do tematu numeru, koncentruje się na propozycjach współczesnej interpretacji dzieła Baumana, przedstawionych przez autorów i autorkę artykułów opublikowanych w niniejszym numerze „Studia Litteraria et Historica”. W końcowej części autor proponuje odczytanie *Nowoczesności i Zagłady* w odniesieniu do zagadnień edukacyjnych, podnoszonych w latach sześćdziesiątych przez Theodora W. Adorno.

Wyrażenia kluczowe: Zygmunt Bauman; *Nowoczesność i Zagłada*; antysemityzm; Theodor W. Adorno; edukacja po Zagładzie

Opublikowana w 1989 roku *Nowoczesność i Zagłada* należy do najczęściej przywoływanych prac Zygmunta Baumana, jest też publikacją, która, wraz z wydaną nieco wcześniej książką *Prawodawcy i tłumacze* (Z. Bauman, 1998b), zapewniła mu zainteresowanie i uznanie międzynarodowe. Rangę tego autora potwierdziła w kolejnych latach popularność takich książek, jak *Globalizacja* (Z. Bauman, 2000a) czy *Płynna nowoczesność* (Z. Bauman, 2006)¹. W tym roku mija trzydzieści lat od ukazania się pierwszego polskiego przekładu *Nowoczesności i Zagłady* (Z. Bauman, 1992b). Jej autor był przez kilka lat członkiem rady redakcyjnej „Studia Litteraria et Historica”, a tematyka podejmowana na łamach czasopisma zbieżna jest z wieloma obszarami refleksji Baumana – wyrastającej z socjologicznych korzeni, ale przekraczającej tradycyjne granice dyscyplin naukowych. Pomysł ukierunkowania tematu numeru na ponowne przeświecenie treści i odniesień *Nowoczesności i Zagłady*, a także na możliwe nowe jej interpretacje, w tym krytyczne, jest zatem poniekąd naturalną konsekwencją zarówno orientacji tematycznej czasopisma, jak i dominującego w nim interdyscyplinarnego podejścia do badań przeszłości i refleksji nad tym, jak mówienie o przeszłości służy sprawom zgoła współczesnym.

Do ponownego przyjrzenia się dziełu Baumana skłania ukazanie się w ostatnich latach jego biografii (Domostawski, 2021; Rosiak, 2019; Wagner, 2021), co pozwala poszerzyć katalog pytań o konteksty powstawania i najważniejszych, i mniej znanych prac. O tym, że wciąż żywe jest akademickie zainteresowanie refleksją Baumana nad Zagładą

1 O międzynarodowym uznaniu dla Baumana jeszcze w poprzednim stuleciu może świadczyć fakt, że cztery inne książki Baumana – *Etyka ponowoczesna* (Z. Bauman, 1996b), *Wieloznaczność nowoczesna, nowoczesność wieloznaczna* (Z. Bauman, 1995b), *Intimations of Postmodernity* (Z. Bauman, 1992a) oraz *Life in Fragments* (Z. Bauman, 1995a) – znalazły się na liście „Książek XX wieku”, ogłoszonej przez Międzynarodowe Towarzystwo Socjologiczne na podstawie ankiety z 1997 roku. Zob. *Books of the XX century*, b.d.

i nowoczesnością, może świadczyć ukazanie się w tym roku międzynarodowej pracy zbiorowej (Palmer & Brzeziński, 2022), której redaktorzy znaleźli się wśród autorów niniejszego numeru. Opracowując zaproszenie do numeru poświęconego „kontekstom, interpretacjom i spuściźnie” *Nowoczesności i Zagłady*, nie wiedzieliśmy o planach wydania tej brytyjskiej publikacji. Interesowało nas, między innymi, czym dzieło Baumana było – i jest – w międzynarodowym i polskim obiegu naukowym; co zmieniło w myśleniu o nowoczesności, Zagładzie i związkach między nimi; w czym okazało się niewystarczające do zrozumienia kluczowych zagadnień i które spośród późniejszych badań pozwalają owe braki stwierdzić; co dzisiejsza analiza społeczna, historiografia i ustalenia biograficzne mogą wnieść do krytycznej refleksji nad tym dziełem; wreszcie, co wciąż zachęca do korzystania z zaproponowanej przez Baumana perspektywy, a co może skłaniać do jej odrzucenia?

„Czy nadal powinniśmy sięgać po Baumanowskie analizy Holokaustu?” – pyta w niniejszym numerze australijski socjolog Peter Beilharz, wieloletni przyjaciel Baumana i znawca jego twórczości. I udziela odpowiedzi, która otwiera szerokie pole do dyskusji: to zależy w dużej mierze „od celu lektury, a także od kulturowego i politycznego usytuowania czytelnika”. W zależności od konkretnych zainteresowań badawczych rozważania Baumana można potraktować jako refleksję nad nowoczesnością, jako szczególną perspektywę w badaniach nad Zagładą lub jako przykład socjologii historycznej ludobójstwa (Nijakowski, 2013). Można w tej książce widzieć współczesną egzemplifikację analizy weberowskiej bądź zastosowania teorii krytycznej. Przyciągać może nawet sama metodyka wywodu, odbiegająca od wzorca empirycznych rozpraw socjologicznych. Główne tezy *Nowoczesności i Zagłady* przytaczane są wielokrotnie w artykułach niniejszego numeru, warto jednak przypomnieć, że w zamierzeniu Baumana książka miała być rozliczeniem z „tradycyjną” socjologią. Owo rozliczenie dotyczy socjologicznej niemożności objaśnienia Zagłady – niemożności wynikającej z samej orientacji socjologii jako wiedzy dostarczającej uzasadnień cywilizacji nowoczesnej: „tradycyjna socjologia ma nam do przekazania wnioski wynikające raczej z przyjętych założeń wstępnych aniżeli rzetelnej analizy «akt sprawy», głoszący, że Zagłada była nie produktem, ale porażką nowoczesności” (Z. Bauman, 2009, s. 31). Tymczasem teza Baumana jest odwrotna: Zagłada jest probierzem nowoczesności, skrajnym świadectwem ukrytych w nowoczesnej cywilizacji możliwości, do których należy zdolność oddzielenia działania od refleksji moralnej. Myśl tę Bauman rozwija poprzez analizę, kolejno:

- antysemickiego rasizmu (jako narzędzia „kultury ogrodniczej” państwa narodowego, zorientowanej na usunięcie nieprzystawalności Żydów traktowanych jako populacja obca i demonizowanych w ramach wielorakich propagandowych wyobrażeń [„Żyd wykoncypowany”]);
- specyfiki nowoczesnego ludobójstwa (celowość, podział pracy, zabiegi dehumanizacyjne, biurokratyczna racjonalność);

- mechanizmów manipulowania sytuacją ofiar (izolowanie, wymuszanie autodestrukcyjnych działań zgodnych z polityką ludobójstwa, atomizacja woli przetrwania);
- problemów posłuszeństwa, autorytetu i dystansu moralnego (na kanwie psychologicznych eksperymentów Stanleya Milgrama²);
- zagadnień dotyczących przedspołecznych źródeł moralności i społecznych źródeł jej braku (społeczne tworzenie dystansu, kwestia bliskości i odpowiedzialności itd.).

Książkę kończą rozważania, w których autor przeciwstawia zobowiązania moralne racjonalności przetrwania. Jego perspektywa odwraca zatem nie tylko socjologiczne myślenie o moralności, ale też głosi pogląd idący wbrew silnie zakorzenionym wyobrażeniom o związku etyki z ludzką hierarchią potrzeb. Do zagadnień etycznych Bauman powracał wielokrotnie w kolejnych dekadach. Swoje rozumienie nowoczesności zapoczątkował zaś w *Prawodawcach i tłumaczach* (Z. Bauman, 1998b), a rozwinął w wydanej nieco później pracy *Wieloznaczność nowoczesna, nowoczesność wieloznaczna* (Z. Bauman, 1995b). Tę drugą książkę można traktować jako swego rodzaju podłoże teoretyczne, rzucające światło na chronologicznie wcześniejsze od niej rozważania o Zagładzie.

Inną książką, wskazywaną jako ważna dla *Nowoczesności i Zagłady* jest *Zima o poranku* Janiny Bauman (J. Bauman, 1999), ocalałej z getta warszawskiego³. O znaczeniu wspomnień żony dla uświadomienia sobie nieadekwatności wcześniejszego pojmowania Zagłady Żydów pisał Bauman wprost w przedmowie do swojego studium. Znajomość książki Janiny Bauman pomaga zrozumieć myśl Zygmunta Baumana, a oba teksty wzajemnie się dopełniają (Cheyette, 2020; Wagner, 2021, ss. 566–568). Kontekstów biograficznych jest jednak więcej. Osobiste doświadczenia Baumana jako ofiary antysemityzmu w różnych momentach życia (w poznańskich latach dzieciństwa, w pierwszych miesiącach niemieckiej okupacji, w okresie służby wojskowej czy na fali antysemickiej nagonki z marca 1968 roku) oraz konfrontacje z nacjonalizmem jako jednym z wcieleń „kultury ogrodniczej” prawdopodobnie także nie pozostały bez znaczenia dla refleksji o nowoczesnych mechanizmach wykluczenia. Opisywanej w *Nowoczesności i Zagładzie* „żydowskiej niespójności” Bauman doświadczył wszak osobiście, w tym dwukrotnie jako uchodźca przed antysemickimi prześladowaniami. Jako autor tematyką żydowską i antysemityzmem zajmował się zresztą wiele razy, zarówno przed ukazaniem się studium o Zagładzie, jak i później: analizował dynamikę moczarowskiej ofensywy nacjonalistycznej (Z. Bauman, 1968, 1969a, 1969b), kondycję Żydów europejskich (Z. Bauman, 1988a, 1988b, 1989, 1996a; Cheyette, 2020; Dawson, 2020), wprowadził też do międzynarodo-

2 Zob. Milgram, 2017. Blass (2009, s. 98) pisze jednak, że: „Podejście Milgrama wyjaśnia dobrze zbrodnie popełnione z poczucia obowiązku, nie sprawdza się jednak tam, gdzie chodzi o wyjaśnianie powodowanych nienawiścią okrucieństw, które stanowią nieodłączną część Holokaustu”. Warto nadmienić, że eksperymenty Milgrama, a także przeprowadzony przez Philipa Zimbardo stanfordzki eksperyment więzienny, który również był dla Baumana (Z. Bauman, 2009, ss. 344–346) ważnym punktem odniesienia, stały się w ostatnich latach obiektem krytyki metodologicznej i etycznej (Bregman, 2020; Perry, 2013).

3 Więcej o życiu i pisarstwie Janiny Bauman, zob. Cheyette, 2011; Pollock, 2011; Wolff, 2011.

wego obiegu ukuty przez Artura Sandauera termin „allosemityzm” (Z. Bauman, 1998a; Sandauer, 1982, s. 9)⁴.

Szczegółowe prześledzenie recepcji *Nowoczesności i Zagłady* przekracza ramy niniejszego wprowadzenia, warto jednak przytoczyć kilka wczesnych głosów. W zwięzłych omówieniach na łamach wiodących czasopism socjologicznych wyrażano uznanie dla zaproponowanej przez Baumana analizy Zagłady jako rezultatu nowoczesności, łączono też jego tezy z bardziej aktualnymi problemami społecznymi. Na przykład dominująca współcześnie kultura „menadżerska” miałaby być kontynuacją amoralnej biurokratycznej logiki wydajności cechującej reżim hitlerowski (Banton, 1991; Richmond, 1990), przestroga miałaby też być Baumanowski opis likwidacji autonomii obywatelskiej w nazistowskich Niemczech poprzez centralizację władzy i rozbrojenie społecznego oporu (Goldfarb, 1990). W recenzjach krytycznych szybko wytknięto Baumanowi zbyt słabą problematyzację aspektów ideologicznych, w tym niejasne powiązanie Zagłady z antysemityzmem. Autor skądinąd pozytywnej recenzji (Turner, 1992) powątpiewał czy racjonalność nowoczesna była jedynym składnikiem Holokaustu w sytuacji, gdy sprawców napędzały zgoła nieracjonalne „męskie fantazje” – antysemickie, antykobiece i antykomunistyczne (por. Theweleit, 2015, którego recenzent przywołuje). Ponadto, uznał, że u Baumana nie ma w zasadzie miejsca na wskazanie winnych, skoro jako trybiki w maszynie winni są wszyscy (*blame-everybody doctrine*). „A co z ofiarami i ocalałymi?” – pytał retorycznie (Turner, 1992, s. 508). Również zasadniczo przychylni Milchman i Rosenberg (1990) sugerowali, że uwzględnienie w większym zakresie intelektualnej tradycji krytyki nowoczesności wzmocniłoby argumentację Baumana, a poza tym zarzucali mu brak jasnej definicji rasizmu, a także nieuzasadnione ich zdaniem oddzielenie moralności od racjonalności oraz odrzucenie historyczno-społecznej genezy moralności. Zbliżoną krytykę sformułowała Sue Rechter (1993): Bauman pisze „jakby szkoła frankfurcka nigdy nie istniała”, a jego obraz nowoczesności jest zbyt jednolity, aby mógł być socjologicznie użyteczny. Niejasne było też sproblematyzowanie związku między antysemityzmem i nowoczesnością, bowiem jakkolwiek tematowi poświęcił Bauman dwa obszerne rozdziały, to potraktował antysemityzm jako „antynowoczesną fobię”, co zresztą wyglądałoby na zaprzeczenie centralnej tezie książki przez samego jej autora (Postone, 1992). Przerysowanego obrazu destrukcyjnych tendencji nowoczesności dotyczyły zarzuty, jakie padły wobec Baumana we wczesnej polskiej dyskusji na łamach „Kultury Współczesnej” w 1993 roku, niedługo po ukazaniu się pierwszego polskiego wydania *Nowoczesności i Zagłady* (Krupa, 2012). Krytyka niespójnej i nazbyt pesymistycznej wizji cywilizacji no-

4 Jeszcze innym ważnym kontekstem biograficznym Baumana są doświadczenia życia w Izraelu po wymuszonej emigracji z Polski. Z jednej strony, niektóre jego teksty zawierają krytykę, która wybrzmiewa częściowo w *Nowoczesności i Zagładzie* jako sprzeciw wobec sposobów mówienia o Zagładzie w izraelskiej polityce (Z. Bauman, 2009, ss. 43–44; zob. także postowie do jednego z wydań angielskojęzycznych, Z. Bauman, 2008, ss. 237–238). Z drugiej strony, prawdopodobnie to właśnie podczas pobytu w Izraelu Zygmunt i Janina Baumanowie zaczęli dyskutować o Zagładzie, którą kilkanaście lat później oboje zajęli się jako tematem swojej twórczości (Wagner, 2021, s. 501). Na temat stosunku Baumana do Izraela, zob. też Domosławski (2021, ss. 468–514). Doświadczenia kampanii antysemickiej oraz okoliczności emigracji omawia autobiografia Janiny Bauman (J. Bauman, 2000).

woczesnej, umniejszającej nurt emancypacyjny nowoczesności, powracała w kolejnych dekadach (Cannon, 2014). W obronie Baumana można przytoczyć jego własne słowa: „Zagłada jest wprawdzie zjawiskiem nowoczesnym, lecz nie wynika z tego wcale, że nowoczesność *jest* Zagładą” (Z. Bauman, 2009, s. 203). Stwierdzenie to pozostaje jednak ogólne, a przeoczenia, niespójności czy wręcz sprzeczności wywodu z *Nowoczesności i Zagłady* wypunktował nieco ponad dekadę od ukazania się książki Yehuda Bauer. Uznając wkład Baumana za „szczególnie ważny”, zarzucił mu, między innymi, niejednoznaczność rozumienia ludobójstwa i samej nowoczesności, niewłaściwą ocenę funkcjonowania zarówno Judenratów, jak i niemieckiej maszyny biurokratycznej, a przede wszystkim umniejszenie roli ideologii antysemickiej w określaniu celów ideologii nazistowskiej oraz niezrozumienie nazizmu jako „modernizmu antynowoczesnego” i jego specyfiki na tle innych państw nowoczesnych (Bauer, 2016). Do listy słabości książki Baumana można dopisać przeoczenie zróżnicowania geograficznych i społeczno-kulturowych kontekstów Zagłady poza działaniami biurokracji hitlerowskiej, a także zbyt jednorodny obraz doświadczeń żydowskich. Tematy te pojawiają się również w niniejszym numerze.

Prezentowane artykuły podejmują różne tropy interpretacyjne wokół *Nowoczesności i Zagłady*, koncentrując się, z jednej strony, na zestawieniu pracy Baumana z opracowaniami historycznymi opublikowanymi w ostatnich dekadach, z drugiej zaś na rozwinięciu niektórych propozycji pojęciowych, również w nawiązaniu do innych prac polsko-brytyjskiego socjologa. Cykl tematyczny otwierają dwa artykuły, sytuujące książkę Baumana w perspektywie historiograficznej. Katarzyna Chmielewska rozpoczyna od wskazania na wyraźne, choć w zasadzie niewyartykułowane w *Nowoczesności i Zagładzie*, inspiracje myślą szkoły frankfurckiej, zwłaszcza *Dialektyką Oświecenia* (podobne spostrzeżenie formułuje w niniejszym numerze również Peter Beilharz, pisząc o „zagadkowej nieobecności” Adorna i Horkheimera w Baumanowskiej analizie Zagłady). Ponadto autorka wysuwa wobec Baumana zarzut, że koncepcję osobowości autorytarnej, powstałą w efekcie powojennych badań Adorna i współpracowników, sprowadził do krytycznej wzmianki jako przykład psychologizacji procesu Zagłady, podczas gdy ten nurt badań może otwierać dużo bardziej obiecujące perspektywy analizy społecznej. Przede wszystkim jednak Chmielewska proponuje odczytanie socjologicznej ramy *Nowoczesności i Zagłady* w opozycji do prac historyka Timothy’ego Snydera, autora koncepcji „skrwawionych ziem” (Snyder, 2015b), zwłaszcza książki *Czarna ziemia. Holokaust jako ostrzeżenie* (Snyder, 2015a). Propozycje Baumana wciąż się bronią: nowoczesność była ramą procesów, które doprowadziły do Zagłady, a w procesach tych, zwłaszcza w dehumanizacji ofiar i tworzeniu ślepoty moralnej poprzez wytwarzanie dystansu moralnego i uzyskiwanie obojętności otoczenia, szczególną rolę odegrała biurokracja państwowa jako ucieleśnienie rozumu instrumentalnego. Jak twierdzi Chmielewska, teza Snydera jest niejako odwrotna: Zagładę umożliwił upadek instytucji państwa i związany z tym upadek norm przeciwdziałających erupcji masowej przemocy. Autorka przekonuje, że Trzecia Rzesza jako państwo stanu wyjątkowego nie zatraciła jednak cech państwa.

Wśród innych zarzutów wysuniętych przez autorkę wobec amerykańskiego historyka pojawiają się, między innymi: umniejszanie znaczenia antysemityzmu przedwojennego i niedostrzeganie jego kulturowego – a nie tylko afektywnego – wymiaru, niedocenienie znaczenia nacjonalizmu jako logiki kultury politycznej państwa narodowego, relatywizacja ludobójczej sprawczości lokalnych morderców i zbyt słabe rozpoznanie kontekstu stosunków między ludnością nieżydowską a Żydami, w tym roli katolicyzmu. Chmielewska uważa, że – w świetle licznych prac historycznych z ostatnich dwóch dekad – nie do obrony jest teza Snydera o izolacji miejscowej ludności od Żydów. Poważnym niedostatkim *Czarnej ziemi* jest też ograniczenie horyzontu do historii politycznej. Chmielewska przytacza liczne przykłady polemik z tym autorem, a tekst wieńczy próba nakreślenia wzorów zróżnicowania perspektyw w polu badań nad Zagładą.

Podobne zagadnienia podejmuje również Kamil Kijek. Inspirując się pytaniami postawionymi przez Baumaną, odnosi je do kontekstu peryferyjnej nowoczesności, wskazując na słabości *Nowoczesności i Zagłady* z punktu widzenia specyfiki Europy Środkowo-Wschodniej, zwłaszcza terenów II Rzeczypospolitej. Autor zwraca uwagę na to, że w ciągu ponad trzydziestu lat od publikacji książki Baumaną możemy mówić o znaczącym przełomie, czy wręcz „rewolucji”, w rozumieniu owej specyfiki. Zmiana ta, której owocem są dziesiątki ważnych publikacji, w tym wiele powstałych w Polsce, nastąpiła poprzez wypracowanie nowych perspektyw badawczych w nowych warunkach umożliwiających zacieśnienie międzynarodowej współpracy badaczek i badaczy. Kijek konstatuje jednak, że tym nowym studiom nieraz brakuje perspektywy „dłuższego trwania”, obejmującej okres co najmniej pół wieku przed Zagładą⁵, kiedy to możemy mówić o kształtowaniu się specyficznych cech nowoczesności na strukturalnych peryferiach Europy. Taką kontekstualizację Zagłady i wojny przyniosła, zdaniem autora, praca Timothy’ego Snydera *Skrwawione ziemie* (Snyder, 2015b), choć twierdzi – podobnie jak Chmielewska – że jej słabością jest redukcja dynamiki ludobójstwa do „interakcji Hitlera i Stalina” i przeoczenie specyfiki rozwojowej peryferyjnych społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej. Stąd propozycja, aby na „skrwawione ziemie” spojrzeć przez „baumanowskie okno”, a przy tym zrozumieć, czego w ujęciu Baumaną zabrakło. Głównym wszak podmiotem sprawczym jest u Baumaną wszechmocna niemiecka biurokracja państwowa. Tymczasem dla uchwycenia lokalnej przemocy wobec Żydów w latach Zagłady należy uwzględnić także polityczny i społeczno-kulturowy „długi cień międzywojnia” na wschód od granic Trzeciej Rzeszy: wzory stosunków chrześcijańsko-żydowskich, dynamikę partyjnej i kościelnej agitacji antysemickiej, metody przemocy zbiorowej obecne co najmniej od lat trzydziestych, słowem czynniki, które doprowadziły do wyobcowania Żydów z uniwersum „polskiej wspólnoty”. Kluczowy zarzut wobec książki Baumaną to przeoczenie pozaracjonalnych i pozaplanowych wymiarów nowoczesności, zbiorowych emocji, napięć i fobii ukształtowanych przez ideologie polityczne nałożone na „postfeudalne dystanse spo-

5 Jest to zatem perspektywa krótsza niż to, co zazwyczaj przyjmuje się jako „długie trwanie” (*longue durée*), czyli okresy liczone w setkach lat (por. Braudel, 1999; Wallerstein, 2001, 2007).

łeczne i kulturowe”, które w warunkach wojny i okupacji nie ustały, lecz przybrały na sile. Bauman zbagatelizował chociażby nić łączącą antysemityzm „tradycyjny” z antysemityzmem „nowoczesnym”. Co więcej, rozważania o społecznym wytwarzaniu moralnej obojętności wśród nazistowskich biurokratów i niemieckich obywateli można odnieść do stosunków między elitami a klasami zdominowanymi w Europie Środkowo-Wschodniej i to już od końcowych dekad XIX wieku. Dopełnieniem obrazu Zagłady widzianej w „dłuższym trwaniu” byłoby uwzględnienie także podmiotowości Żydów, odrębności i różnorodności społeczeństwa żydowskiego przed wojną, a także zróżnicowania odpowiedzi Żydów na Shoah. Dzieło Baumana, kreśląc opowieść o niespełnionych aspiracjach asymilacyjnych Żydów europejskich, w znacznej mierze przeocza inne (dominujące w Europie Środkowo-Wschodniej!) warianty zbiorowych dążeń ludności żydowskiej w życiu politycznym, religijnym czy kulturalno-oświatowym. Jak przekonuje Kijek, bez uwzględnienia żydowskiej różnorodności refleksja zaproponowana przez Baumana pozostaje niepełna – wprowadzie dobrze przybliżyć logikę rasistowskiej inżynierii społecznej, jednak ignoruje społeczne, polityczne i kulturowe historie emancypacji i wykluczania Żydów, niemieszczące się w modelu modernizacji asymilatorskiej.

W tekstach Chmielewskiej i Kijka perspektywa krytyczna zarysowuje się najsilniej. Krytycyzm dotyczy tu nie tylko niedostatków książki Baumana i perspektywy Snydera⁶. Obydwoje zwracają uwagę, że do popularności prac Snydera w krajach Europy Środkowo-Wschodniej może przyczyniać się fakt, iż rama „geopolityczna” zdejmuje odpowiedzialność z lokalnych uczestników przemocy antysemickiej i procesu Zagłady, a w każdym razie może umniejszać znaczenie lokalnej dynamiki społeczno-politycznej i utrwalonych wzorów ideologiczno-kulturowych. Podobną funkcję może mieć też dzieło Baumana koncentrujące się na sprawczości nazistowskiego państwa (ale, co ważne, nie na „niemieckości” sprawców), a marginalizujące ludobójczą sprawczość jednostek i społeczności wśród ludności terenów okupowanych przez hitlerowskie Niemcy. (Kijek trafnie zauważa, że spośród lokalnych współpracowników nazistów Bauman wymienia wprost tylko oddziały ukraińskie). Być może popularność perspektyw ujednolicających obraz przeszłości wynika także ze statusu autorów afiliowanych w dominujących zachodnich centrach akademickich i promowanych przez duże wydawnictwa, podczas gdy bardziej szczegółowe i mikrohistoryczne opracowania badaczek i badaczy spoza owych centrów nie mają takiej siły oddziaływania w globalnej humanistyce i na międzynarodowym rynku wydawniczym. Temat ten zasługuje jednak na odrębne rozwinięcie.

Cennym wkładem innych autorów niniejszego numeru jest wskazanie tego, co z dzieła Baumana wciąż może służyć jako inspiracja w badaniach społecznych i w krytycznej refleksji humanistycznej. Michael Hviid Jacobsen podjął w ten sposób temat „ambiwalencji” jako uniwersalnego składnika kondycji ludzkiej, zwłaszcza (choć nie tylko) w epo-

6 Wspomniane artykuły są kontynuacją krytycznej recepcji prac Snydera, podejmowanej już wcześniej na łamach „Studia Litteraria et Historica”. Na przykład, krytykę koncepcji „skrwawionych ziem” zawierają teksty opublikowane w ramach odrębnego działu tematycznego w pierwszym numerze czasopisma z 2012 roku (zob. <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/slth/issue/view/1/showToc>; „Skrwawione ziemie od nowa”, 2012).

ce nowoczesności. Autor przekonuje o użyteczności pojęcia ambiwalencji do analizy złożonych przeżyć doświadczanych w obliczu przeciwnych i niedających się realizować jednocześnie możliwości, oczekiwań czy wyborów. Dokonując analizy historii tego pojęcia, prowadzi nas od wczesnych podejść psychologicznych poprzez klasyków socjologii oraz ujęcia skoncentrowane na napięciach w roli społecznej aż po powiązanie ambiwalencji z nowoczesnością, czyli kierunek obrany przez Baumana w pracy *Wieloznaczność nowoczesna, nowoczesność wieloznaczna* (Z. Bauman, 1995b). Nowoczesność będącą podłożem zainteresowania ambiwalencją Bauman traktował jako projekt ładu twórczy, wspomnianą już „kulturę ogrodniczą”, w którą wpisana jest „miksofobia”, czyli strach przed mieszaniną. W interesującym nas kontekście ucieleśnieniem ładu jest państwo narodowe, a obiektem zabiegów „ogrodniczych” – grupy uznawane za obce. Miksofobia pociąga za sobą strategie, które za Lévi-Straussem Bauman określił jako antropofagiczne i antropoemiczne, czyli zabiegi asymilacyjne lub różne formy polityki wykluczenia (por. Z. Bauman, 2000b, ss. 37–38; Lévi-Strauss, 1992, s. 385), wskutek czego wieloznaczność staje się odpadem nowoczesności. *Wieloznaczność nowoczesna* ukazała się dwa lata po *Nowoczesności i Zagładzie*, jednak dostarcza szerokiego kontekstu dla chronologicznie wcześniejszej pracy o Holokauście. Jacobsen wpisuje tym samym kategorię ambiwalencji w interpretację Zagłady: była to najbardziej ekstremalna próba rozprawienia się z ambiwalencją cechującą europejskich Żydów przez nacjonalistyczny (narodowosocjalistyczny) reżim, jednocześnie antyświeceniowy i nowoczesny w niechęci do ambiwalencji przeszkadzającej w budowie nowego ładu. Autor artykułu wskazuje też ślady wątku ambiwalencji w późniejszych pracach Baumana, na przykład w refleksji nad niepewnością i ryzykiem społeczeństwa konsumpcyjnego. Przekonuje także, że myślenie Baumana o ambiwalencji nie było jednoznacznie negatywne; że autor *Płynnej nowoczesności*, uznając wszechobecność niespójności czy sprzeczności w życiu społecznym, doceniał to, co ambiwalentne, na przekór strukturalno-funkcjonalnym modelom społeczeństwa, a nawet bronił wieloznaczności jako czynnika ludzkiej wolności i potencjału możliwości.

Inne propozycje koncepcyjne uwypukla Dariusz Brzeziński, który koncentruje się na mechanizmie „adiaforyzacji” i procesie społecznego konstruowania „obcości”. Adiaforyzacja, czyli proces pozbawiania działań ładunku moralnego, posiada trzy własności. Po pierwsze, oznacza osłabienie związku działania z refleksją moralną, co w przypadku Zagłady stało się możliwe dzięki fragmentacji organizacji procesu ludobójstwa. Po drugie, wiąże się z „wymazywaniem twarzy”, czyli dehumanizacją ofiar, czemu służyła propaganda antysemicka i ciągłe nasilanie dyskryminacji wymierzonej w Żydów. Po trzecie, fragmentacja organizacyjna wymusza wyspecjalizowanie zadań, które ocenia się według kryteriów racjonalności techniczno-instrumentalnej, a nie według zasad moralnych. Zagrożenia adiaforyzacji i wytwarzania obcości nie przynależą jednak wyłącznie do świata „stałej nowoczesności”, napędzanego wielkimi wizjami przebudowy ładu społecznego, opisywanego przez Baumana w *Nowoczesności i Zagładzie* oraz w *Wieloznacz-*

ności nowoczesnej. Mechanizmy powstawania obojętności moralnej wpisane są też w „płynną” odmianę nowoczesności, czyli współczesną kulturę indywidualizmu i konsumeryzmu, która w warunkach neoliberalnego kapitalizmu obciążona jest niepewnością i prywatyzacją trosk. Przejawem adiaforyzacji „płynnonowoczesnej” może być, jak pisał Bauman, dystansowanie się i brak zaangażowania, w odróżnieniu od „stałonowoczesnych” biurokratycznych form kontroli, choć w obu przypadkach efektem jest wyłączenie ludzkich interakcji z oceny moralnej. Jedną z odpowiedzi na niepewność współczesnej kultury konsumpcyjnej jest obserwowany „zwrot nostalgiczny”, który może skutkować populizmem, ksenofobią i nawrotem polityki wykluczeń, w czym niewątpliwie wciąż mają udział instytucje państwa. Brzeziński przypomina podejmowane przez Baumana analizy antyimigracyjnych panik moralnych czy fal rasizmu w pierwszych dekadach XXI wieku, czyli właśnie w warunkach „płynnej” nowoczesności, choć podkreśla że wątek obcości obecny był w pracach Baumana już w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ubiegłego wieku. Choć późnym refleksjom Baumana nieraz zarzuca się pesymizm i brak wizji konstruktywnej zmiany społecznej (inaczej niż w przypadku wczesnych publikacji wprost inspirowanych marksizmem), Brzeziński podkreśla, że sam Bauman postulował nie tylko zmiany w sposobie rozumienia i analizowania nowoczesności przez nauki społeczne, czego najdobitniejszy wyraz dał w *Nowoczesności i Zagładzie*, ale też wskazywał na konieczność wzmacniania tych norm i postaw, które skutecznie mogłyby przeciwstawić się destrukcyjnym aspektom nowoczesności.

Ten ostatni wątek podejmuje także Jack Palmer, który przekonuje, że to, co w analizach Baumana „często błędnie brane jest za posępność i pesymizm” należy raczej postrzegać jako „kluczowy zasób socjologii w jej spekulatywnych wizjach możliwych przyszłości”. Rozważania Palmera koncentrują się na dystopii i jej „aktywnej” funkcji w analizie możliwości tkwiących w społeczeństwie. Swojej wizji socjalizmu Bauman nadał miano „utopii w działaniu” (Z. Bauman, 2010). Za Keithem Testerem (Tester, 2004) autor traktuje Baumana jako „socjologa możliwości”. Dotyczy to również dystopijnej wizji Zagłady jako czegoś, co może powtórzyć się w innej formie. Dystopia w działaniu jest „przeciwobrazem” utopii w działaniu, heurystycznym narzędziem pozwalającym uchwycić możliwości tkwiące w społeczeństwie, które zawsze niejako stoi na rozdrożu. Zresztą myśl przewodnia *Nowoczesności i Zagłady* koncentrowała się – wbrew temu co jej autorowi nieraz zarzucano – nie na odpowiedzialności nowoczesności za Holokaust, a tym bardziej na nieuchronności Zagłady w epoce nowoczesności, ale na ludobójczych możliwościach tkwiących w cywilizacji nowoczesnej; innymi słowy, najbardziej skrajnych możliwościach, które zrodziły się w strukturalnych, instytucjonalnych i ideacyjnych warunkach społeczeństwa nowoczesnego. Palmer wskazuje na to, że w koncepcji kultury Baumana, rozwijanej na długo przed analizą Zagłady, zawarta jest krytyka „mechanistycznego obrazu” człowieka upowszechnianego przez wizje technokratyczne („socjologię menadżerską w służbie biurokratycznego zarządzania populacjami”). Owa krytyka proponuje „obraz aktywistyczny”, w którym przestaje dominować determinizm społeczny,

a istotne miejsce zajmują częściowo tylko przewidywalne działania ludzkie. Palmer przybliżył kategorie możliwości i potencjalności na przykładzie niepublikowanego maszynopisu Baumana, zatytułowanego *Is the Science of the Possible Possible?* [Czy możliwa jest nauka o tym, co możliwe?], pochodzącego przypuszczalnie z połowy lat siedemdziesiątych. Bauman na tytułowe pytanie udzielił odpowiedzi negatywnej, krytykując koncepcję prognozowania, a kategorii prawdopodobieństwa przeciwstawił kategorię możliwości, lokując tę ostatnią w sferze stwarzania (*poiesis*). Ten trop prowadzi do odczytania *Nowoczesności i Zagłady* jako socjologicznej refleksji nad możliwościami tkwiącymi w nowoczesności, a nie jako socjologii Zagłady. Bauman krytykuje socjologię jako sojusznickę nowoczesności – jako sposób poznania ściśle związany z obiektem poznania, czyli nowoczesnością właśnie, a tym samym niezdolny do krytycznego wglądu w możliwości tkwiące w obiekcie poznania. „Dystopia w działaniu” pomaga pokonać ową socjologiczną niemoc w wyjaśnieniu i zrozumieniu Zagłady.

Peter Beilharz podejmuje refleksję nad dziełem Baumana poprzez omówienie trzech publikacji, które ukazały się na przestrzeni ponad trzech dekad. Pierwszą jest, rzecz jasna *Nowoczesność i Zagłada*. Beilharz przypomina tezy książki i zwraca uwagę na to, że kluczowa w niej jest nowoczesność, Zagłada zaś – zgodnie ze słowami autora książki – traktowana jest jako test możliwości tkwiących w nowoczesnym społeczeństwie. Adresatami *Nowoczesności i Zagłady* byli przede wszystkim socjologowie, nie historycy, a pełniejsze jej zrozumienie wymagało lektury *Wieloznaczności nowoczesnej* (zwraca na to również uwagę przywołany wyżej Jacobsen). Drugim punktem odniesienia jest czterotomowa publikacja pod redakcją Beilharza, zawierająca omówienia dzieła Baumana (Beilharz, 2002). W tamtym czasie widoczne były już pewne przeoczenia *Nowoczesności i Zagłady*, takie jak „oddolne czynniki” Holokaustu. Dlatego, przekonuje Beilharz, do zrozumienia analizy Baumana kluczowa jest lektura *Zimy o poranku* – wspomnień Janiny Bauman. Na fali rozwijających się w latach dziewięćdziesiątych badań nad Zagładą i studiów żydowskich wczesne zarzuty dotyczyły skupienia się Baumana na uniwersalnych aspektach przemocy takich, jak rozum instrumentalny, przy zbyt słabym potraktowaniu tematu antysemityzmu. Trzecie nawiązanie to wspomniana wcześniej praca zbiorowa *Revisiting Modernity and the Holocaust: Heritage, Dilemmas, Extensions*, wydana w 2022 roku pod redakcją Jacka Palmera i Dariusza Brzezińskiego. W świetle nowych odczytań i polemik dziś widać, że i dla samego Baumana, jak i dla pola badawczego, *Nowoczesność i Zagłada* była punktem zwrotnym. Widać też znacznie więcej tego, czego u Baumana zabrakło i jakich uzupełnień wymaga dziś odczytanie jego dzieła. Bauman zaproponował analizę na „poziomie meta”, a właściwie wywód hermeneutyczny inspirowany weberowską socjologią rozumiejącą oraz tekstami filozoficzno-teoretycznymi (np. Arendt) czy syntezami historycznymi, takimi jak opracowanie Hilberga (Hilberg, 2014). Brak u niego natomiast „gęstego opisu” bazującego na różnorodnych danych, w tym materiałach archiwalnych, a także narzędziach komparatystyki. Te niedostatki nie unieważniają jednak *Nowoczesności i Zagłady*, która wciąż może inspirować badania z zakre-

su chociażby socjologii przemocy. Beilharz przypomina, że Bauman był prekursorem i że propozycje analityczne tej pracy oraz jej główne przesłania wciąż mogą być pomocne.

Wspomnianą pracę zbiorową pod redakcją Palmera i Brzezińskiego, wydaną w 2022 roku przez wydawnictwo Routledge, obszerniej recenzuje William Outhwaite. Książka ukazała się jako pokłosie konferencji naukowych zorganizowanych w Leeds i we Wrocławiu w 2019 roku w trzydziestą rocznicę opublikowania *Nowoczesności i Zagłady*. Autor recenzji wskazuje dwa główne wątki. Pierwszym jest konieczność usytuowania Zagłady w przednowoczesnych dziejach antysemityzmu, a także w historii późniejszych ludobójstw. Tematem antysemityzmu zajmuje się w tej książce Joanna Tokarska-Bakir, która podejmuje krytykę idealizacji przednowoczesności u Baumana oraz przeoczenia przezeń z gruntu nienowoczesnych sposobów udziału mieszkańców polskich wsi i miasteczek w niemieckim projekcie Zagłady (Tokarska-Bakir, 2022). Arne Johan Vetlesen i Jack Palmer problematyzują zaś baumanowską ramę poznawczą w odniesieniu do ludobójstw w Bośni (Vetlesen, 2022) i Rwandzie (Palmer, 2022). Drugi wątek to próba rewizji spojrzenia na „przemysłowy” charakter Zagłady w świetle niedawnych badań oraz wspomnień ocalałych. Outhwaite podkreśla oba te wątki w świetle wydarzeń, które późną zimą i wiosną 2022 roku nieoczekiwanie dostarczyły znaczącego kontekstu temu zbiorowi tekstów: „nowej potencjalnie ludobójczej wojny w centrum Europy”. Z kolei w perspektywie krytycznej wobec terminologii Baumana zwraca uwagę na zastrzeżenie względem określenia „współpraca” w odniesieniu do braku oporu części ofiar Zagłady i postulat zastąpienia go właściwszym określeniem „postuszeństwo” (Ferenc, 2022). Piąty rozdział *Nowoczesności i Zagłady* zatytułowany jest *Pozyskiwanie współpracy ofiar*, co słusznie budzi sprzeciw, choć Bauman wprost przyznawał, że „członkowie rad żydowskich i policjanci żydowscy [...] nie mieli możliwości wyboru. A ściślej, nie oni ustalali zakres dostępnych im wyborów” (Z. Bauman, 2009, s. 311). Wreszcie recenzent zwraca uwagę, że z dzisiejszej perspektywy optyka Baumana jest problematyczna w odniesieniu do obu tytułowych terminów. Studia nad Zagładą rozwinęły się dalece poza granice weberowsko osadzonej analizy maszyny biurokratycznej i procesów racjonalizacyjnych. Co więcej, wbrew inspiracjom czerpanym ze świadectwa Janiny Bauman autor *Nowoczesności i Zagłady* w zasadzie nie uwzględnił głosu ocalałych (Wagner, 2022). Natomiast ujęcie nowoczesności wymaga zniuansowania, na przykład wskazania na wiele możliwych jej wariantów (Palmer, 2022).

Numer zamyka omówienie przez Michała Kozłowskiego książki Doroty Jareckiej (Jarecka, 2021) *Surrealizm, realizm, marksizm. Sztuka i lewica komunistyczna w Polsce w latach 1944–1948*. Choć tekst ten zamieszczamy poza głównym tematem, autor naświetla tropy charakterystyczne dla nowoczesności z połowy ubiegłego stulecia w ujęciu tyleż artystycznym, co politycznym. Kozłowski zwraca uwagę na zastąpienie przez autorkę książki binarnego spojrzenia na spory w polu sztuk wizualnych (na przykład awangarda – modernizm czy awangarda – socrealizm) konfiguracją obejmującą trzy tytułowe „izmy”. Owa triada i opisywany przez nią spór, obejmujący lata sprzed stalinowskiego zaostrze-

nia cenzury w polityce kulturalnej, jest przy tym rozpatrywany z perspektywy ówczesnej polskiej lewicy rewolucyjnej z uwzględnieniem odniesień francuskich oraz radzieckich (z wczesnego okresu rewolucyjnego). Istotnymi wyznacznikami polskiego surrealizmu – na którym koncentruje się Jarecka, omawiając twórczość Zbigniewa Dłubaka, Erny Rosenstein i Mariana Bogusza – stały się, w dużej mierze za sprawą biografii tych artystów, nawiązania do faszyzmu, antyfaszyzmu i Zagłady. Interesującym odniesieniem jest też antykolonializm – tu rozumiany jako wyzwolenie walka narodu żydowskiego z imperializmem brytyjskim o utworzenie Izraela (do walki tej nawiązuje obraz Bogusza *Mr. Brown pozdrawia walczącą Palestynę*⁷), a zatem inaczej niż w wykładni późniejszej i dominującej dziś w myśli radykalnie lewicowej. Kozłowski kontekstualizuje ówczesne poparcie dla syjonizmu jako wyraz internacjonalistycznej solidarności, wskazuje też na konieczność problematyzacji historycznego i współczesnego antyfaszyzmu, jako na nowo aktualne traktując pytanie: „czym miałyby być właściwie sztuka antyfaszystowska w sensie fundamentalnym”. Wydaje się, że pytanie o znaczenia „antyfaszyzmu” nabiera dziś międzynarodowej aktualności również poza sferą sporów o reprezentacje artystyczne.

*

Gdy w gronie redakcyjnym dyskutowaliśmy pomysł tematu tegorocznego numeru czasopisma *Studia Litteraria et Historica*, pojawiły się głosy, że nie da się dziś czytać *Nowoczesności i Zagłady* bezkrytycznie i że być może już wcale nie da się jej obronić. Zebrane artykuły przekonują, że Baumana wciąż czytać warto, ale należy też czytać prace krytyczne wobec niego. Ponadto – by raz jeszcze przywołać Petera Beilharza – lektura Baumana to często „czytanie na boki”, szukanie potwierdzeń lub falsyfikacji, czynienie dobrze znanych tez nieoczywistymi, a także sięganie po inspiracje u Baumana niewyartykułowane wprost, nieobecne lub zarysowane bardzo ogólnie. Do takich tropów należy pytanie o to, co dla nas dziś z tych analiz wynika – nie tyle na poziomie programu badawczego czy „paradygmatu”, ile na znacznie mniej efektywnym, choć bardziej wymagającym, poziomie społecznej praktyki. Pytanie o możliwość zmiany – poznawczej, moralnej czy kulturowej – w świetle refleksji nad Zagładą, odsyła do zagadnień związanych z edukacją. Wątek ten z prezentowanych interpretacji myśli Baumana trzeba dopiero wyłuskać.

Dogłębne omówienie istniejących w Polsce od ponad dwóch dekad (i chyba coraz liczniejszych) formalnych i pozaformalnych inicjatyw edukacyjnych ukierunkowanych

7 W opisie dzieła, zamieszczonym na stronie internetowej Muzeum Sztuki w Łodzi czytamy: „Czy tytułowy Mister Brown to typowy Anglik? A może to Eddie Brown, dezertor z armii brytyjskiej, który był współorganizatorem arabskiego zamachu na ulicy Ben Jehuda w Jerozolimie w 1948 roku? Malarz nie daje jednoznacznych odpowiedzi na te pytania. Obraz nie pokazuje konfliktu zbrojnego, ale kobietę otoczoną przez groteskowe twarze i organiczne formy. Praca czerpie z surrealizmu. Jest persyflażem: Bogusz ukrył szyderstwo za poważnym tematem. Uwolnił wyobraźnię w czasach, w których od artystów oczekiwano opiewania braterstwa narodów. Obraz pokazywany był na Pierwszej Wystawie Sztuki Nowoczesnej w Krakowie w 1948 roku. Była to ostatnia prezentacja sztuki nowoczesnej przed wprowadzeniem socrealizmu jako oficjalnego stylu w sztuce PRL”. Zob. *Marian Bogusz: Mister Brown pozdrawia walczącą Palestynę*, b.d.

na nauczanie o Zagładzie (Ambrosewicz-Jacobs & Hońdo, 2005; Szuchta & Trojański, 2000) czy uczenie się poprzez refleksję nad Zagładą (co nie musi oznaczać tego samego) zasługuje na odrębne omówienie. W tym miejscu można natomiast wskazać pewną ogólną myśl o znaczeniu nie tyle dla dydaktyki przedmiotów humanistycznych czy społecznych na różnych szczeblach kształcenia, ile dla wysiłków wychowawczych w szerszym rozumieniu, tak jednostkowym, jak i społecznym. Czytając zatem Baumana „na boki”, warto sięgnąć po jego inspiratorów. W recenzjach i omówieniach *Nowoczesności i Zagłady* powtarzało się zaskoczenie, że Bauman w tak niewielkim stopniu wprost oparł analizę na dorobku szkoły frankfurckiej, odwracając zresztą niektóre z jej perspektyw, a tam gdzie takie nieliczne odwołania poczynił – jak w przypadku koncepcji „osobowości autorytarnej” Adorna i współpracowników (Adorno, 2010; Adorno i in., 2019) – nadmiernie uprościł interpretację. Postone (1992) twierdził, że przyjęcie założenia o społecznej genezie zarówno odruchów moralnych, jak i działań amoralnych (a nie lokowanie tych pierwszych w sferze „przedspołecznej”, w opozycji do społecznego wytwarzania ślepoty moralnej) wzmocniłoby tezy Baumana. Trudno bez narzędzi metafizycznych czy założeń z gruntu esencjalistycznych uchwycić sens tego przeciwstawienia, trudno bowiem sensownie postawić pytanie o rozwój moralny człowieka, ignorując całkowicie jego społeczne uwarunkowania. A wydaje się, że to właśnie rozwój podmiotu moralnego może być stawką i przedmiotem „praktycznej” refleksji wpływającej z książki Baumana, zwłaszcza jego propozycji nowej socjologii moralności.

Pomocą może być znany esej Adorna na temat „wychowania po Auschwitz”, wygłoszony dwadzieścia lat po zakończeniu wojny. Choć głos ten skierowany był do Niemców, należy potraktować go uniwersalnie z racji głównego przesłania: „Wszystkie dysputy nad ideałami wychowania są błahe i nieważne w porównaniu z tym jednym żądaniem, aby Oświęcim nigdy się już nie powtórzył” (Adorno, 1978, s. 353). Dziś w przesłaniu to, obok Auschwitz, można wpisać inne nazwy-symbole miejsc zbrodni. Adorno wychodzi w zasadzie z identycznej przesłanki, co Bauman ćwierć wieku później: dopóki istnieją zasadnicze warunki, które umożliwiły ludobójstwo, może się ono powtórzyć, a kolejne pokolenia nie są wolne od groźby współudziału. Teza ta wybrzmiewa w tekstach z niniejszego numeru. Zasadnicze punkty argumentacji Adorna można podsumować następująco: trzeba rozpoznać mechanizmy, które „produkują” sprawców okrucieństwa, uświadomić ludziom te mechanizmy i przeciwdziałać kształtowaniu się zdolności do zadawania krzywdy. Kluczem jest analiza sytuacji społecznych i stwarzanie warunków – we wczesnym dzieciństwie i na kolejnych etapach pracy oświatowej – umożliwiających krytyczny namysł nad motywami sprawców zbrodni ludobójstwa. Stawką jest przy tym nie tyle kształtowanie jakichś jednolitych pożądaných wzorów osobowych, ile powstrzymanie takich tendencji, jak ślepa lojalność wobec autorytetu i kolektywu, urzeczowiona świadomość i manipulacyjny charakter czy społeczna atomizacja (jako warunek braku sprzeciwu). Postulat Adorna sprowadza się do kształtowania zdolności sprzeciwu wobec grupowych ideologii przemocy poprzez rozpoznanie możliwości wła-

snego uwikłania w mechanizmy przemocy, a także poprzez rozbudzenie wyobraźni na temat perspektywy ludzi krzywdzonych: „Wychowanie może mieć w ogóle sens jedynie jako wychowanie do krytycznej autorefleksji” (Adorno, 1978, s. 355). Wiele z tych tez rozwinął Adorno w wykładzie *Nowy prawicowy radykalizm* z 1967 roku (Adorno, 2020), podkreślając, między innymi, że chodzi nie o moralizowanie, ale o uświadamianie ludziom poddawanych propagandzie ich interesów i obnażanie funkcjonalnych aspektów ideologii autorytarnych: „nadać im drastyczne nazwy, dokładnie opisać ich następstwa i spróbować w jakiś sposób zaszczepić masy przeciwko tym trikom” (Adorno, 2020, s. 46).

Inaczej niż u Baumana mowa zatem nie o nieokreślonych i przeciwstawionych racjonalności, „przedspołecznych” źródłach odruchów moralnych, ale o triadzie możliwej do wyartykułowania jako cel edukacji: racjonalny namysł nad „mechanizmami zła”, afektywny stosunek do nich oraz kompetencje/dyspozycje do przeciwstawienia się im. Baumanowsko-Levinasowska „odpowiedzialność za innego” zyskuje tu zatem na powrót społeczny i konkretny wymiar w postulatach pedagogicznych. Tak zarysowana idea wymaga, rzecz jasna, przełożenia na język współczesnych pedagogii i realia sytuacji wychowawczych, jednak implikuje wizję edukacji jako stałego „procesu refleksji na temat potrzeb jednostek i społeczeństwa”, dokonującego się w warunkach demokratycznych i przy założeniu podmiotowości uczestników owego procesu (Boroń, 2013, s. 205). Takie założenie zgodne jest z myślą Baumana o demokratycznym pluralizmie jako najlepszym środku „zapobiegawczym przeciwko angażowaniu się podmiotów moralnych w niemożliwe działania” (Z. Bauman, 2009, s. 342).

Pytanie o ważność i przydatność dzieła Baumana wykracza poza dyskusję akademicką. Jeśli uznamy, że ma ono wymiar polityczny, to tylko w bardzo wąskim, doraźnym sensie będzie takie z powodu statusu tego myśliciela jako obiektu publicznych ataków motywowanych antysemityzmem i antykomunizmem (także jako obiektu publicznego podziwu). Chodzi o polityczność w szerokim rozumieniu – takim, jaki nadaje temu pytaniu potrzeba namysłu nad znaczeniem Zagłady w naszych czasach. Namysłowi temu sprzyjać będą trafny opis, czytelna analiza, przekonująca interpretacja oraz wnioski inspirowane dalszą refleksją. Dla tych celów warto się z myślą Baumana spierać. Dzieła „klasyczne”, jeśli mają nam służyć, bardziej niż uzasadnień wymagają krytyki, która takich uzasadnień się domaga. Jednak poza zmiennością wiedzy treści postawie krytycznej dostarcza przede wszystkim konfrontacja z dynamiką społecznego świata. W wyjściu cało z tej konfrontacji idee Baumana mogą być pomocne jako składnik (czasem centralny, czasem poboczny) nowych perspektyw. Oby te nowe perspektywy same przeszły test trafności i inspirowały zarówno do interpretacji świata, jak i do jego zmiany, nie gorzej niż lektura *Nowoczesności i Zagłady*.

Bibliografia

- Adorno, T. W.** (1978). Wychowanie po Oświećcieniu (J. Zychowicz, Tłum.). *Znak*, 1978(3), 353–366.
- Adorno, T. W.** (2010). *Osobowość autorytarna* (M. Pańków, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Adorno, T. W.** (2020). *Nowy prawicowy radykalizm: Wykład o jego kilku aspektach* (M. Ratajczak, Tłum.). Znak.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Nevitt Sanford, R.** (2019). *The authoritarian personality*. Verso.
- Ambrosewicz-Jacobs, J., & Hońdo, L.** (Red.). (2005). *Dlaczego należy uczyć o Holokauście?* (2. wyd. poszerzone). Uniwersytet Jagielloński.
- Banton, M.** (1991). [Recenzja książki *Modernity and the Holocaust* Z. Baumana]. *British Journal of Sociology*, 42(1), 164. <https://doi.org/10.2307/590864>
- Bauer, Y.** (2016). *Przemysław Zagładę* (J. Giebułtowski & J. Surewicz, Tłum.). Żydowski Instytut Historyczny.
- Bauman, J.** (1999). *Zima o poranku: Opowieść dziewczynki z warszawskiego getta*. Zys i S-ka.
- Bauman, J.** (2000). *Nigdzie na ziemi*. Żydowski Instytut Historyczny.
- Bauman, Z.** (1968). O frustracji i o kuglarzach. *Kultura*, 1968(12), 5–21.
- Bauman, Z.** (1969a). The end of Polish Jewry – A sociological review. *Bulletin on Soviet and East European Jewish Affairs*, 1969(3), 3–8.
- Bauman, Z.** (1969b). Przedmowa. W *Wydarzenia marcowe 1968* (ss. 7–23). Instytut Literacki.
- Bauman, Z.** (1988a). Exit visas and entry tickets: Paradoxes of Jewish assimilation. *Telos*, 1988(77), 45–77. <https://doi.org/10.3817/0988077045>
- Bauman, Z.** (1988b). Making Polish-Jewish history. *Jewish Quarterly*, 35(2), 26–31.
- Bauman, Z.** (1989). The homecoming of unwelcome strangers. *Jewish Quarterly*, 36(3), 14–23.
- Bauman, Z.** (1992a). *Intimations of postmodernity*. Routledge.
- Bauman, Z.** (1992b). *Nowoczesność i Zagłada* (F. Jaszurki, Tłum.). Fundacja Kulturalna Masada.
- Bauman, Z.** (1995a). *Life in fragments: Essays in postmodern mortality*. Blackwell.
- Bauman, Z.** (1995b). *Wieloznaczność nowoczesna, nowoczesność wieloznaczna* (J. Bauman, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bauman, Z.** (1996a). Assimilation into exile: The Jew as a Polish writer. *Poetics Today*, 17(4), 569–597. <https://doi.org/10.2307/1773214>
- Bauman, Z.** (1996b). *Etyka ponowoczesna* (J. Bauman & J. Tokarska-Bakir, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bauman, Z.** (1998a). Allo-Semitism: Premodern, modern, postmodern. W B. Cheyette & L. Marcus (Red.), *Modernity, culture and 'the Jew'*. Polity Press.
- Bauman, Z.** (1998b). *Prawodawcy i tłumacze* (A. Ceynowa & J. Giebułtowski, Tłum.). Wydawnictwo IFiS PAN.
- Bauman, Z.** (2000a). *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika* (E. Klekot, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bauman, Z.** (2000b). *Ponowoczesność jako źródło cierpienia*. Wydawnictwo Sic!
- Bauman, Z.** (2006). *Płynna nowoczesność* (T. Kunz, Tłum.). Wydawnictwo Literackie.
- Bauman, Z.** (2008). *Modernity and the Holocaust*. Polity Press.
- Bauman, Z.** (2009). *Nowoczesność i Zagłada* (T. Kunz, Tłum.). Wydawnictwo Literackie.

- Bauman, Z.** (2010). *Socjalizm: Utopia w działaniu* (M. Bogdan, Tłum.). Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Beilharz, P.** (Red.). (2002). *Zygmunt Bauman* (T. 1–4). SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446260760>
- Blass, T.** (2009). Zachowanie sprawców jako destrukcyjne posłuszeństwo: Wokół badań Milgrama, najdonioślejszej próby wyjaśnienia Holokaustu na gruncie psychologii społecznej (A. Wójcik, Tłum.). W L. S. Newman & R. Erber (Red.), *Zrozumieć Zagładę: Społeczna psychologia Holokaustu* (ss. 86–100). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Books of the XX century.* (b.d.). International Sociological Association. Pobrano 31 października 2022, z <https://www.isa-sociology.org/en/about-isa/history-of-isa/books-of-the-xx-century>
- Boroń, A.** (2013). *Pedagogika (p)o Holokaucie: Pamięć, tożsamość, edukacja*. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Braudel, F.** (1999). *Historia i trwanie* (B. Geremek, Tłum.). Czytelnik.
- Bregman, R.** (2020). *Humankind: A hopeful history*. Bloomsbury Publishing.
- Cannon, B.** (2014). Towards a theory of counter-modernity: Rethinking Zygmunt Bauman's Holocaust writings. *Critical Sociology*, 42(1), 49–69. <https://doi.org/10.1177/0896920513516023>
- Cheyette, B.** (2011). The dignity of Janina Bauman: A personal reflection. *Thesis Eleven*, 107(1), 94–100. <https://doi.org/10.1177/0725513611421458>
- Cheyette, B.** (2020). Zygmunt Bauman's window: From Jews to strangers and back again. *Thesis Eleven*, 156(1), 67–85. <https://doi.org/10.1177/0725513619898287>
- Dawson, M.** (2020). The war against forgetfulness: Sociological lessons from Bauman's writings on European Jewry. *Thesis Eleven*, 156(1), 86–101. <https://doi.org/10.1177/0725513619898288>
- Domosławski, A.** (2021). *Wygnać: 21 scen z życia Zygmunta Baumana*. Wielka Litera.
- Ferenc, M.** (2022). Warsaw Jews in the face of the Holocaust: 'Trajectory' as the key concept in understanding victims' behaviour. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 75–87). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-7>
- Goldfarb, B.** (1990). Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Oxford: Polity Press, 1989, £27.50, xiv + 224 pp. [Recenzja książki]. *Sociology*, 24(2), 306–307. <https://doi.org/10.1177/0038038590024002020>
- Hilberg, R.** (2014). *Zagłada Żydów europejskich* (J. Giebułtowski, Tłum.). Piotr Stefaniuk.
- Jarecka, D.** (2021). *Surrealizm, realizm, marksizm: Sztuka i lewica komunistyczna w Polsce w latach 1944–1948*. Instytut Badań Literackich PAN.
- Krupa, B.** (2012). Auschwitz i nowoczesność. *Przestrzenie Teorii*, 2012(18), 51–66. <https://doi.org/10.14746/pt.2012.18.4>
- Lévi-Strauss, C.** (1992). *Smutek tropików* (A. Steisenberg, Tłum.). Opus.
- Marian Bogusz: Mister Brown pozdrawia walczącą Palestynę.* (b.d.). Muzeum Sztuki w Łodzi. Pobrano 31 października 2022, z <https://zasoby.msl.org.pl/arts/view/9876>
- Milchman, A., & Rosenberg, A.** (1990). Review: *Modernity and the Holocaust*, Zygmunt Bauman (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1989). *Holocaust and Genocide Studies*, 5(3), 337–342. <https://doi.org/10.1093/hgs/5.3.337>
- Milgram, S.** (2017). *Posłuszeństwo wobec autorytetu* (M. Hołda, Tłum.). Smak Słowa.
- Nijakowski, L. M.** (2013). *Rozkosz zemsty: Socjologia historyczna mobilizacji ludobójczej*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Palmer, J.** (2022). The Rwandan genocide and the multiplicity of modernity. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 125–141). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-11>
- Palmer, J., & Brzeziński, D.** (Red.). (2022). *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551>

- Perry, G.** (2013). *Beyond the shock machine: The untold story of the notorious Milgram psychology experiments*. The New Press.
- Pollock, G.** (2011). The lessons of Janina Bauman: Cultural memory from the Holocaust. *Thesis Eleven*, 107(1), 81–93. <https://doi.org/10.1177/0725513611421449>
- Postone, M.** (1992). *Modernity and the Holocaust*. By Zygmunt Bauman. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1989. Pp. xiv + 224. \$29,95 [Recenzja książki]. *American Journal of Sociology*, 97(5), 1521–1523. <https://doi.org/10.1086/229934>
- Rechter, S.** (1993). Reviews: Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Polity Press, 1989) [Recenzja książki]. *Thesis Eleven*, 34(1), 196–202. <https://doi.org/10.1177/072551369303400116>
- Richmond, C.** (1990). [Recenzja książki *Modernity and the Holocaust* Z. Bauman]. *Sociological Review*, 38(2), 369–371.
- Rosiak, D.** (2019). *Bauman*. WAM.
- Sandauer, A.** (1982). *O sytuacji pisarza polskiego pochodzenia żydowskiego w XX wieku (Rzecz, którą nie ja powinienem był napisać...)*. Czytelnik.
- „Skrwawione ziemie” od nowa [Dział tematyczny]. (2012). *Studia Litteraria et Historica*, 2012(1). <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/slh/issue/view/1/showToc>
- Snyder, T.** (2015a). *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie* (B. Pietrzyk, Tłum.). Znak Horyzont.
- Snyder, T.** (2015b). *Skrwawione ziemie: Europa między Hitlerem a Stalinem* (B. Pietrzyk, Tłum.). Świat Książki.
- Szuchta, R., & Trojański, P.** (2000). *Holocaust: Program nauczania o historii i zagładzie Żydów na lekcjach przedmiotów humanistycznych w szkołach ponadpodstawowych*. Wydawnictwo Szkolne PWN.
- Tester, K.** (2004). *The social thought of Zygmunt Bauman*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230505681>
- Theweleit, K.** (2015). *Męskie fantazje* (M. Falkowski & M. Herer, Tłum.; A. Żychliński, Oprac. przekład). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tokarska-Bakir, J.** (2022). The sociology of modernity, the ethnography of the Holocaust: What Zygmunt Bauman knew. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 39–55). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-4>
- Turner, B. S.** (1992). [Recenzja książki *Modernity and the Holocaust* Z. Bauman]. *Sociology*, 26(3), 507–508.
- Vetlesen, A. J.** (2022). Reassessing *Modernity and the Holocaust* in the light of genocide in Bosnia. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 111–124). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-10>
- Wagner, I.** (2021). *Bauman: Biografia*. Czarna Owca.
- Wagner, I.** (2022). Janina and Zygmunt Bauman: A case study of inspiring collaboration. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 156–176). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-14>
- Wallerstein, I.** (2001). *Unthinking social science: The limits of nineteenth-century paradigms*. Temple University Press.
- Wallerstein, I.** (2007). *Analiza systemów-światów: Wprowadzenie* (K. Gawlicz & M. Starnawski, Tłum.). Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Wolff, J.** (2011). A „small, limited world”: Janina Bauman's personal and historical stories. *Thesis Eleven*, 107(1), 72–80. <https://doi.org/10.1177/0725513611421447>

On *Modernity and the Holocaust* – inspirations and critique after three decades

Abstract: The article discusses the main theses of Zygmunt Bauman's book *Modernity and the Holocaust*, the contexts of its writing and its early critical reception in the 1990s. As an introduction to the issue's theme, it focuses on the proposals for a contemporary interpretation of Bauman's work put forward by the authors of the articles published in this issue of *Studia Litteraria et Historica*. In the final section, the author proposes a reading of *Modernity and the Holocaust* in relation to educational issues raised in the 1960s by Theodor W. Adorno.

Keywords: Zygmunt Bauman; *Modernity and the Holocaust*; antisemitism; Theodor W. Adorno; education after the Holocaust

Article No. 2935

DOI: 10.11649/slh.2935

Citation: Starnawski, M. (2022). Wokół *Nowoczesności i Zagłady* – inspiracje i krytyka po trzech dekadach. *Studia Litteraria et Historica*, 2022(11), Article 2935. <https://doi.org/10.11649/slh.2935>

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License, which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl>

© The Author(s) 2022

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland

Author: Marcin Starnawski, University of Lower Silesia, Wrocław, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7536-3979>

Correspondence: marcin.starnawski@dsw.edu.pl

The work has been prepared at the author's own expense.

Competing interests: The author is a member of the Editorial Team of the journal and the Editor-in-Charge of this number.

Publication history

Received: 2022-11-07; Accepted: 2022-12-04; Published: 2022-12-31